

Zihinsel Yetersizliği Olan Bireylerin İş - Meslek Eğitimi ve İstihdamlarına Yönelik Türkiye’de Yapılan Araştırmaların Gözden Geçirilmesi

Fidan Özbey *
Sakarya Üniversitesi

İbrahim H. Diken **
Anadolu Üniversitesi

Öz

Günümüzde özel eğitim gerektiren bireylere bir iş ve meslek kazandırmak, Türkiye’de özel eğitimin önemli amaçlarından biri sayılmaktadır. Son yıllarda bu konuda Türkiye’de yapılan araştırmalarda artış olduğu görülmekle birlikte, bu çalışmaları analiz ederek sentezleyen herhangi, bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu çalışmanın amacı; zihinsel yetersizliği olan bireylere çeşitli iş/meslek becerilerinin öğretimi ve mesleğe hazırlama ile ilgili Türkiye’de gerçekleştirilen bilimsel çalışmaları betimsel olarak gözden geçirmektir. Bu amaçla, 1990 ile 2010 yılları arasında Türkiye’de zihinsel yetersizliği olan bireylerin iş ve meslek eğitimi ve istihdamlarına yönelik yapılan 25 araştırmaya ulaşılmış ve bu araştırmalar dört kategoride incelenmiştir. “zihinsel yetersizliği olan bireylere iş öncesi beceriler ile iş ve meslek becerilerinin öğretimi” kategorisinde 12, “zihinsel yetersizliği olan bireylerin mesleğe hazırlanmaları” kategorisinde altı, “zihinsel yetersizliği olan bireylerin iş/mesleğe geçiş süreci” kategorisinde iki, “zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam durumu” kategorisinde beş araştırma derlenip yorumlanmıştır. Çalışmada uygulama ve ileri araştırmalara yönelik öneriler de geliştirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Zihinsel yetersizliği olan bireyler, mesleki eğitim, istihdam işe hazırlama, işe geçiş.

Abstract

Today, providing vocational skills and employment for individuals with intellectual disabilities is regarded as one of the main aims of special education in Turkey. Although there has been an increase in the number of studies carried out in the area of employment and vocational skills of such individuals, there is no study reviewing and synthesizing these studies descriptively. Therefore, this study aims at reviewing the scientific studies conducted on teaching vocational training to the individuals with intellectual disabilities and their preparation for employment in Turkey descriptively. For this purpose, 25 related studies conducted between 1990 and 2010 have been examined under four main categories. Twelve studies on “teaching pre-vocational skills, vocational and employment skills to the individuals with intellectual disabilities” six on “the preparation

* Öğr. Gör. Sakarya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü, Sakarya, E-posta: fidanozbey@hotmail.com

** Doç. Dr. Anadolu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Özel Eğitim Bölümü, Eskişehir, E-posta: ihdiken@anadolu.edu.tr

of these individuals for employment”, two on “the transition of these individuals to work”, and five on “their employment status” have been compiled and interpreted. In addition, this study provides some suggestions for practice and future studies.

Key words: *Individuals with intellectual disabilities, vocational training, employment, preparation for employment, transition to work.*

Zihinsel yetersizliği olan bireylerin, bağımsız ve üretken bireyler olarak yaşamlarını sürdürmeleri ve topluma uyum sağlamaları için hayatın her döneminde eğitim gereksinimleri vardır (Akmanoğlu, 2002; Yücesoy, 2002). Bu doğrultuda, onların eğitimlerinde başkalarına bağımlı olmadan yaşamaları, kendi kendine yeterli duruma gelmeleri ve topluma bütünleşmeleri amaçlanmaktadır. Eğitim ortamlarında bağımsız yaşam becerilerinin kazandırılmasına yönelik etkinliklere yer verilmesi, onların bu amaçları gerçekleştirmelerine hizmet etmektedir. Bağımsız yaşam becerileri dört beceri alanına ayrılmakta ve bu alanların: (a) başarı için gerekli temel beceriler, (b) uyum için gerekli beceriler, (c) toplumsal uyum becerileri, (d) meslek öncesi ve meslek beceriler olduğu vurgulanmaktadır (Cavkaytar, 2000). Zihinsel yetersizliği olan bireylerin gerek yaşadığı andaki, gerekse gelecekteki yaşantılarını sürdürmede, bağımsız yaşam becerileri kapsamında yer alan “meslek öncesi ve meslek becerileri” nin kazandırılması, bağımsız ve üretken bireyler olarak yaşama tam katılımları açısından önem taşımaktadır. İş ve meslek becerilerinin kazandırılması, bireylere iş olanakları sağlama, para kazanmalarını sağlama, işbirliği içinde çalışmayı öğrenme ve sosyal ilişkileri geliştirme gibi fırsatlar sunmaktadır. Ayrıca, kişinin kendine güven duymasını ve kendini topluma yararlı bir birey olarak hissetmesini sağlamaktadır. Bu becerilerin edinimi, zihinsel yetersizliği olan bireylere yönelik toplum bilincinin ve onlara verilen değer artmasına da katkıda bulunmaktadır (Maciag, Schuster, Collins ve Cooper, 2000). Zihinsel ve ekonomik düzeyi ne olursa olsun bir meslek ve iş sahibi olmayan kişiler sosyal ve ekonomik güvenden yoksun bir yaşam sürdürürler. Zihinsel yetersizliği olan bireylerin de güven duygularını geliştirmek ve başkalarına bağımlılıklarını azaltmak için onlara en iyi yapabilecekleri bir işi/mesleği öğretmek gerekmektedir (Akçamete, 1989).

Kavram olarak meslek; insanlara yararlı mal ya da hizmet üretmek ve karşılığında para kazanmak için yapılan, belli başlı eğitimle kazanılan sistemli bilgi ve becerilere dayalı, kuralları toplumca belirlenmiş etkinlikler bütünüdür. İş ise, mesleki becerilerin uygulanma alanı olarak tanımlanmaktadır (Kuzgun, 2003). İş eğitimi, ileride hangi meslek seçilirse seçilsin, bir mesleğe bağlı olmayan genel bilgi, beceri ve tutumları geliştirmeye yöneliktir ve meslek eğitimi öncesi becerileri içermektedir. Mesleki eğitim ise yalnız bir meslek ile ilgili bilgi, beceri ve tutumları geliştirmeyi amaçlamaktadır (Doğan,1983).

Günümüzde özel eğitim gerektiren bireylere bir iş ve meslek kazandırmak özel eğitimin önemli amaçları arasında yer almaktadır (Cavkaytar, 1990). İş ve meslek eğitimi, işe yöneltme, yerleştirme ve izleme konularında Milli Eğitim Bakanlığı (MEB) tarafından yürütülen hizmetler, 30.05.1997 tarihli ve 573 sayılı Kanun Hükmünde Kararname ve 2000 yılında yürürlüğe giren Özel Eğitim Hizmetleri Yönetmeliği esasları uyarınca düzenlenmekte ve uygulanmaktadır. Bu kapsamda Türkiye’de zihinsel yetersizliği olan bireylere sunulan mesleki eğitim hizmetleri MEB tarafından açılan iş okulları ve iş eğitim merkezlerinde sürdürülmektedir. İş okulları, ilköğretimlerini tamamlayan, genel ve mesleki ortaöğretim programlarına devam edemeyecek durumda olan ve 21 yaşından gün almamış özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin temel yaşam becerilerini geliştirmeyi, topluma uyumlarını sağlamayı, iş ve mesleğe yönelik bilgi ve beceriler kazandırmayı amaçlayan okullardır. İş eğitim merkezleri ise, zorunlu öğrenim çağı dışında kalan ve genel eğitim programlarından yararlanamayacak durumdaki özel eğitime ihtiyacı olan bireylerin; temel yaşam becerilerini geliştirmeyi, topluma uyumlarını sağlamayı ve iş ve mesleğe yönelik beceriler kazandırmayı amaçlayan farklı konu ve sürelerde düzenlenen meslek kurslarını, resmî ve özel yaygın eğitim kurumlarını kapsamaktadır.

İş okulları veya iş eğitim merkezlerinde, yürütülen zihinsel yetersizliği olan bireylere yönelik iş ve meslek öğretimi çalışmalarını, Çağlar (2004) altı evrede basamaklandırmıştır. Bunlar; (a) çocuğa kendini tanıtmaya, iş ve meslekleri tanıtmaya ilgili hizmetler, (b) mesleğe ve işe hazırlanma ile ilgili hizmetler, (c) mesleğe ve işe yönelme ile ilgili hizmetler, (d) iş ve meslek öğretimi çalışmaları, (e) iş bulma ve işe yerleştirme ile ilgili hizmetler ve (f) izleme ile ilgili hizmetlerdir. Bu altı evrenin her birine yönelik araştırmaların yapılması, yeterli ve yetersiz durumların tespitine, yeterli olmayan yönlerin desteklenmesine yardımcı olmaktadır. Bu nedenle Türkiye’de zihinsel yetersizliği olan bireylere çeşitli iş/meslek becerilerinin öğretimi ve mesleğe hazırlama çalışmalarını inceleyen bilimsel araştırmaların gözden geçirilmesi, bu konuda alandaki uygulamalara ve ileri araştırmalara ışık tutacak bilgiler sunabileceği düşünülmektedir. Böyle bir çalışma ile zihinsel yetersizliği olan bireylere kazandırılabilen beceriler ve bu becerileri kazandırma yöntemlerinin belirlenmesi, iş okulu ve mesleki eğitim merkezleri eğitim programlarının hazırlanmasında yol gösterici olabilir. Dolayısı ile bu çalışmanın amacı 1990 ile 2010 yılları arasında Türkiye’de zihinsel yetersizliği olan bireylerin iş/meslek eğitimi ve mesleğe hazırlama çalışmalarını konu alan araştırmaların gözden geçirilmesidir.

Yöntem

Bu çalışmada, Türkiye’de ilgili konuda yapılan lisansüstü tez çalışmalarına ulaşmak için öncelikle Zihinsel Yetersizlik ve Gelişimsel Bozukluk Alanlarında Lisansüstü Tez Bibliyografyası (Diken, Ünlü ve Karaaslan, 2008) adlı kitaptan zihinsel yetersizliği olan bireylere yönelik iş ve mesleki eğitim çalışmalarını içeren tez çalışmaları tespit edilmiştir. Daha sonra bu çalışmaların tam metinlerine Yüksek Öğretim Kurumunun web sitesinden erişilmiştir. Ayrıca ulaşılan tezlerin kaynaklarında yer alan diğer kaynaklara da yine YÖK’nun web sitesinden ulaşılmıştır. Türkiye’de iş ve meslek becerilerinin öğretimi içeren makalelere ulaşmak için ise öncelikle Türkiye Kaynaklı Özel Eğitimde Makale Bibliyografyası (Diken, Bozkurt ve Güldenoğlu, 2009) adlı kitaptan konu hakkında yapılan

çalışmalar tespit edilmiştir. Daha sonra çalışmaların yayımlandığı dergi ve kitapların isimlerine gidilerek makalelerin tam metinlerine ulaşılmıştır. Elde edilen makalelerin referanslarına gidilerek taramalarda karşılaşılmamış olan çalışmalara ulaşılmıştır. Ulaşılan araştırmalardan, çalışmaya dahil edilecek araştırmalara karar verirken belli kriterler göz önünde bulundurulmuştur. Bu çalışmaya, işe hazırlık, mesleki eğitim ve meslek edindirme ile ilgili araştırmalar dahil edilmiştir. Bir başka deyişle, zihinsel yetersizliğe sahip bireylerin mesleğe hazırlanmalarına, yönlendirilmelerine, yerleştirilmelerine ve istihdam durumlarına ilişkin çalışmaları inceleyen araştırmalar bu çalışmaya dahil edilmiştir. Bu araştırmalarda engel türü olarak yalnızca zihinsel yetersizliği olan bireyler hakkında yapılan çalışmalar dahil edilmekle birlikte; zihinsel yetersizliği olan bireylerin de yer aldığı farklı engel gruplarıyla çalışılan araştırmalar da (Akardere, 2005; Hasırcıoğlu, 2006; Mutluoğlu, 2004; Yılmaz, 2004) bu çalışmaya dahil edilmiştir. Daha fazla araştırma ve veriye ulaşılabilmesi amacıyla araştırmaların yapıldığı yıl önkoşul olarak belirlenmemiş ancak yapılan tarama sonucunda 1990-2010 yılları arasında işe hazırlık, mesleki eğitim ve meslek edindirme ile ilgili çalışmaların yayımlandığı belirlenmiştir.

Tarama çalışmalarında mesleğe hazırlanmaları, yönlendirilmeleri, yerleştirilmeleri ve istihdam durumları hakkında yapılan toplam 38 araştırmaya ulaşılmıştır. Ulaşılan bu araştırmalardan dördü işitme engelli bireylerin mesleki eğitimini, üçü bedensel engelli bireylerin mesleki eğitimini konu aldığı için bu araştırma kapsamından çıkarılmıştır. Geriye kalan altı araştırma ise Türkiye’de yetersizliği olan bireyleri genel olarak ele aldıkları ve zihinsel yetersizliği olan bireylere değinmedikleri için bu araştırma kapsamı dışında bırakılmışlardır. Çalışma kapsamına dahil edilen araştırmalarda, iç güvenilirlik hesaplaması yapılmıştır. Bu çalışmada, belirlenen temalara ve alt temalara gidilerek kodlama anahtarının başlıkları belirlenmiştir. Buradan, araştırmaların; amacı, yöntemi, modeli, katılımcıları, veri toplama araçları ve bulgularına (etkilik – verimlilik - sosyal geçerlilik) ilişkin bir kodlama formu geliştirilmiştir. Bu form ile kodlayıcılar arası güvenilirlik katsayısı

hesaplanmıştır. Geliştirilen form araştırmacının kendisi ve bir uzman tarafından, bağımsız olarak kodlama formuna uygun kategorilerin işaretlenmesi şeklinde yapılmıştır. Görüşme kodlama formları arasında tutarlılık incelenerek, değerlendirme yapılmıştır. Buna göre kodlayıcı ile uyuşmayan maddelere geri dönülmüş ve görüş birliği sağlanmıştır. Yapılan çalışmanın güvenilirlik hesaplaması “Görüş birliği / görüş birliği + görüş ayrılığı X 100” formülü kullanılarak yapılmıştır. Kodlama formunda yer alan başlıklara ilişkin güvenilirlik yüzdeleri % 83 ile % 96 arasında değişmektedir.

Bulgular ve Yorum

Kaynak taraması sonucunda, Türkiye’de yapılan 25 araştırmaya ulaşılmıştır. Araştırmalar dört kategoride incelenmiştir. Bu kategoriler; a) zihinsel yetersizliği olan bireylere iş öncesi beceriler ile iş becerileri ve meslek becerilerinin öğretimini hedefleyen araştırmalar, b) zihinsel yetersizliği olan bireylerin mesleğe hazırlanmalarına yönelik araştırmalar c) zihinsel yetersizliği olan bireylerin işe/mesleğe geçiş sürecini inceleyen araştırmalar d) zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam durumunu inceleyen araştırmalar olarak belirlenmiştir.

İlk kategoride, Zihinsel yetersizliği olan bireylere iş öncesi beceriler ile iş becerileri ve meslek becerilerini öğretmeyi hedefleyen 12 çalışmaya (Aslan, T., 2009; Aslan, Y., 2009, Aykut, 2007; Bozkurt,2001; Değirmenci, 2010; Demir,1996; Demirezen, 2006; Eratay ve Güler, 2004; Özbey, 2005; Özokçu,1997; Topsakal, 2004; Yücesoy, 2006) ulaşılmıştır. İkinci kategoride, zihinsel yetersizliği olan bireylerin mesleğe hazırlanmalarına yönelik altı (Cavkaytar,1990; Işık, 2003; Koçak, 2006; Kaya,2007; Salderay,2008; Mutluoğlu, 2004) çalışmaya ulaşılmıştır. Üçüncü kategoride, zihinsel yetersizliği olan bireylerin işe/mesleğe geçiş sürecini inceleyen iki çalışmaya (Gündoğdu, 2010; Gürsel, O., Ergenekon, Y., & Batu, S. 2007) ulaşılmış iken dördüncü kategoride, zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam durumunu inceleyen beş çalışmaya (Akardere, 2005; Baran ve Cavkaytar 2007; Hasırcıoğlu, 2006;Özdemir, 2008; 2004; Yılmaz, 2004) ulaşılmıştır. Bu kategoriler aşağıda açıklanmıştır.

1- Zihinsel yetersizliği olan bireylere iş öncesi beceriler ile iş becerileri ve meslek becerilerini öğretmeyi hedefleyen araştırmalar

Bu kategori altındaki çalışmalardan bir tanesi doktora tezi (Aykut, 2007), dokuz tanesi yüksek lisans tezi (Aslan, T., 2009; Aslan, Y., 2009; Bozkurt, 2001; Değirmenci, 2010; Demir, 1996 Demirezen, 2006; Özbey, 2005; Özokçu, 1997; Topsakal, 2004), iki tanesi ise makaledir (Eratay ve Güler, 2004; Yücesoy, 2006). Bu araştırmalar yedi alt başlıkta incelenmiştir. Bu alt başlıklar şu şekilde sıralanmıştır: iş ve meslek becerilerinin öğretiminde çalışılan; a) mesleki beceri türleri, b) birey özellikleri, b) kullanılan yöntem ve teknikler, c) kullanılan araştırma modelleri, d) etkililik - verimlilik - genelleme - kalıcılık çalışmaları, e) değerlendirme ve f) geçerlilik-güvenirlik çalışmalarıdır.

İş öncesi beceriler ile iş ve meslek becerilerinin öğretiminde çalışılan mesleki beceri türleri

İş ve meslek becerilerini öğretmeyi hedefleyen araştırmalarda incelenen becerilerin bazılarının hem iş öncesi beceriler ve meslek becerisi alanına girdiği; hem de günlük yaşam becerileri alanına girdiği görülmektedir. Örneğin, Aykut’un (2007) çalışmasında, teğel yapma ve çorba pişirme becerisi, Bozkurt’un (2001) çalışmasında aperatif yiyecek-içecek hazırlama ve servis yapma becerileri, günlük yaşam becerisi alanında yer almaktadır. Bununla birlikte, aynı beceriler iş öncesi beceriler ve meslek becerileri alanına da dahil edilebilmektedir. Benzer şekilde; Milli Eğitim Bakanlığı’ nın “*Özel Eğitim Ve Rehabilitasyon Merkezi Zihinsel Engelli Bireyler Destek Eğitim Programı*”ında düğme dikme becerisi, günlük yaşam becerileri alanında yer almaktadır. Ancak, yine MEB’ nin “*İlköğretim Okulu Orta Düzeyde Öğrenme Yetersizliği Olan Çocuklar Eğitim Programı*”ında düğme dikme becerisi, İş Eğitimi dersinin müfredat programında bulunmaktadır. Görüldüğü üzere, düğme dikme becerisi günlük yaşam veya iş öncesi beceriler ile meslek becerileri alanlarından her ikisine de dahil edilmiştir. Konuyla ilişkili alanyazın incelendiğinde; bireyin yaptığı işten ücret aldığı bu iş için gerçekleştirdiği becerinin, iş öncesi beceriler ile iş ve meslek

becerileri kategorisinde yer aldığı görülmektedir. Bir başka deyişle birey kendisine öğretilen beceri sonucunda herhangi bir maddi gelir kazanıyorsa, bu beceri iş ve meslek becerileri kategorisinde ele alınmaktadır (Sezgin, 2009). Dolayısıyla; MEB programında düğme dikme becerisinin hem günlük yaşam hem de iş ve meslek becerisi olarak ele alınıyor olması bu durumlarla ilişkili olabilir. Aynı şekilde, bu çalışmada incelenen araştırmalardaki bazı beceriler (Aykut, 2007, Bozkurt, 2001) başka beceri alanlarında değerlendirilmekle birlikte, bu becerileri ücret karşılığı yapabileceğinden, bu çalışmada bu beceriler iş öncesi beceriler ile mesleki beceri alanı kategorisinde değerlendirilmiştir.

Yapılan alan yazın taramasında zihinsel yetersizliği olan bireylere kazandırılan iş ve mesleki beceri türlerinin çeşitlendiği görülmüştür. Bu araştırmalarda çalışılan beceriler; otel kat hizmetleri (Değirmenci, 2010), elektrikli çim biçme makinesiyle çim biçme (Aslan, T., 2009), kumaş üzerine çizilen desene pul işleme (Aslan, Y., 2009), katlı kumaşa teğel yapma (Aykut, 2007; Özokçu, 1997), düğme dikme (Demir, 1996; Özokçu, 1997), seramikte döküm çamuru hazırlama (Demirezen, 2006), kaneviçe işleme (Eratay ve Güler, 2004), ahşap ve kumaş boyama (Özbey, 2005), oto yıkama (Topsakal, 2004), aperatif yiyecek içecek hazırlama ve servis yapma (Bozkurt, 2001) ve fotokopi çekme (Yücesoy, 2006) becerileri olarak belirlenmiştir. Doğan (1983) iş eğitiminin, ileride hangi meslek seçilirse seçilsin, bir mesleğe bağlı olmayan genel bilgi, beceri ve tutumları geliştirmeye yönelik olduğunu ve meslek eğitimi öncesi becerileri içerdiğini belirtmektedir. Mesleki eğitimin ise yalnız bir meslek ile ilgili bilgi, beceri ve tutumları geliştirmeyi amaçladığını belirtmektedir. Bu tanımlamadan yola çıkarak, bu beceriler arasında otel kat hizmetleri, oto yıkama, seramikte döküm çamuru hazırlama ve çim biçme becerileri mesleki beceriler kategorisinde yer alabilirken; diğer beceriler, iş becerileri kategorisinde yer almaktadır. Dolayısıyla, Türkiye'de yapılan çalışmaların çoğunluğunun, zihinsel yetersizliği olan bireylere bir mesleki beceriden öte, iş eğitimi çalışmalarının oluşturduğu görülmektedir. Gürsel ve diğerlerinin (2007) çalışmasının bulgularına göre eğitimciler, seçilen mesleki becerilerin yalnızca iş

ve meslek becerilerinin öğretimi ile sınırlı olmaması gerektiği, bireylerin tüm alanlarda (işyeri kuralları, iş öncesi, sırası ve sonrası beceriler) işe hazırlanmasının önemli olduğunu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte, Türkiye'deki iş ve mesleğe hazırlamaya yönelik yapılan bilimsel çalışmalar arasında, iş/meslek becerilerin öğretimine yönelik çalışmaların daha yaygın olduğu belirlenmiş, ancak işyeri kurallarının, iş disiplininin, iş öncesi ve hazırlık becerilerinin, iş güvenliğinin, iş bitiminde yapılması gerekenlerin, iş başvurusu yapma becerilerinin öğretildiği çalışmalara rastlanmamıştır.

Ayrıca Gürsel ve diğerlerinin (2001) çalışmasında seçilecek mesleki beceriye karar verirken dahi, buldukları il için bir iş alanları analizi yapılarak, gerçekten elemana ihtiyaç duyulan iş alanları belirlenip buna yönelik becerilerin öğretilmesi gerektiği belirtilmiştir.

İş ve meslek becerisi kazandırılan bireylerin özellikleri

Araştırmalardaki katılımcı profilini oluşturan bireyler, hafif ve orta düzeyde zihinsel yetersizlik tanısı almış, hedef becerilerin önkoşul özelliklerine sahip bireyler arasından seçildiği belirtilmektedir. Çalışmaların en az iki, en fazla sekiz öğrenci grubuyla yürütüldüğü belirlenmiştir. Katılımcıların yaş aralığı 13-22 arasında değişmektedir. Bazı çalışmalarda bireylerin yaş aralığı belirtilmemiş olup eğitim aldığı sınıf düzeyi belirtilmiştir. Araştırmalarda daha çok hafif düzeyde zihinsel yetersizliğe sahip çocuklarla çalışıldığı görülmektedir.

İş ve meslek becerilerinin öğretiminde kullanılan yöntem ve teknikler

Araştırmalarda iş ve meslek becerilerinin öğretimi için kullanılan yöntemler incelendiğinde; bir çalışmada (Değirmenci, 2010) video modeliyle öğretim yönteminin kullanıldığı görülmektedir. Altı çalışmada yanılsız öğretim yöntemlerinden eşzamanlı ipucuyla öğretim (Aslan, T., 2009 ; Aslan, Y., 2009; Özbey, 2005; Topsakal, 2004; Yücesoy,2006), ve sabit bekleme süreli öğretim (Bozkurt, 2001) yöntemi kullanılmıştır. Çalışmaların üçünde (Demir, 1996; Demirezen, 2006; Özokçu, 1997) model olma ve sözel ipucuyla

sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyalinin etkisinin araştırıldığı, bir çalışmada (Eratay ve Güler, 2004) ise, amaçların tüm beceri ve ileri zincirleme yaklaşımlarına göre düzenlendiği bireyselleştirilmiş öğretim materyalinin etkisinin araştırıldığı belirlenmiştir. Ayrıca, bir çalışmada (Aykut, 2007) ipucunun sistematik olarak geri çekilmesi işlem süreci ve sabit bekleme süreli öğretim işlem sürecinin kullanıldığı görülmektedir. Bu çalışmaların üçünde (Aykut, 2007; Demirezen, 2006; Özokçu, 1997) iki farklı yöntemin etkisinin, geriye kalanlarda ise tek yöntemin etkisinin incelendiği belirlenmiştir. Çalışmalarda sunulan ipuçları incelendiğinde yalnızca iki çalışmada (Eratay ve Güler, 2004; Topsakal, 2004) fiziksel ipucuna yer verildiği, diğer çalışmalarda model olma ve sözel ipucu yardımlarının kullanıldığı görülmektedir. Araştırmaların büyük çoğunluğunda pekiştireç olarak sözel pekiştireçlerin kullanıldığı, üç çalışmada sözel pekiştireçlere nesne pekiştireçlerinin eşlik ettiği belirlenmiştir. Yalnızca bir çalışmada (Demirezen, 2006) sembol pekiştirece yer verildiği görülmektedir.

İş ve meslek becerilerinin öğretiminde kullanılan araştırma modelleri

Araştırmaların modeline ilişkin özellikler incelendiğinde 12 çalışmanın altısında (Aslan, T., 2009; Aslan, Y., 2009; Eratay ve Güler, 2004; Özbe, 2005; Topsakal, 2004; Yücesoy, 2006) araştırma modeli olarak tek denekli araştırma modellerinden denekler arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli kullanılmıştır. İki çalışmada (Bozkurt, 2001; Değirmenci, 2010), davranışlar arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli kullanılmıştır. İki farklı yöntemin etkisinin karşılaştırıldığı üç çalışmada (Aykut, 2007; Demirezen, 2006; Özokçu, 1997) dönüşümlü sağaltımlar deseni kullanılmıştır. Bir çalışmada (Aykut, 2007) uyarlamalı dönüşümlü uygulamalar modeli kullanılmış iken bir diğer çalışmada (Demir, 1996) A-B modeli kullanılmıştır. Katılımcılar için düzenlenen öğretim oturumu sayıları incelendiğinde katılımcıların hedeflenen becerileri en az üç, en fazla on öğretim oturumunda kazanabildikleri belirlenmiştir. Tüm çalışmalarda bire-bir öğretim düzenlemesi biçimi kullanılmış, grup ile öğretim yapılan iş ve meslek öğretimi çalışmasına rastlanmamıştır.

İş ve meslek becerilerinin öğretimi çalışmalarında etkililik, verimlilik, genelleme ve kalıcılık çalışmaları

Araştırmaların bulgularına ilişkin özelliklere göre, kullanılan yöntemlerin etkililikleri değerlendirildiğinde iki farklı yöntemin etkililiklerinin karşılaştırıldığı çalışmalardan birinde (Aykut, 2007) her iki yöntemde etkili bulunduğu belirtilirken, geleneksel yöntemin başka yöntemlerle karşılaştırıldığı diğer iki çalışmada (Demirezen, 2006; Özokçu, 1997) geleneksel yöntemin her denekte etkili olmadığı bulgusuna ulaşılmıştır. Tek yöntemin etkililiğinin sınırdığı diğer araştırmaların tümünde seçilen yöntemin etkili olduğu belirlenmiştir. Seçilen yöntem diğer yöntemlere göre verimliliğinin araştırıldığı yalnızca bir (Aykut, 2007) çalışmaya rastlanmıştır. Araştırmaların dokuzunda izleme verileri toplanarak kalıcılık değerlendirilmiştir. Dört çalışmada ise kalıcılık değerlendirilmemiştir.

Ayrıca altı çalışmada (Aslan Y., 2009; Aslan T., 2009; Aykut, 2007; Değirmenci, 2010; Topsakal, 2004; Yücesoy, 2006) farklı araç gereç, farklı ortam, farklı zaman ve farklı kişiler için genelleme değerlendirilmiştir. Özellikle farklı ortam (gerçek işyerleri) ve farklı araçlar (farklı iş malzemeleri) arası genellemenin iş/meslek eğitiminde önemli olduğu düşünülmektedir. Ancak, genelleme ve kalıcılık çalışmalarının 2004 yılından sonra yaygınlaşmaya başladığı göze çarpmaktadır.

İş ve meslek becerilerinin öğretimi çalışmalarında değerlendirme

Araştırmalarda katılımcıların performansının belirlenmesi aşamasında değerlendirme yöntemi olarak yalnızca bir (Demir, 1996) çalışmada “çoklu fırsat” tekniğinin kullanıldığı, diğerlerinde ise “tekli fırsat” tekniğinin kullanıldığı belirlenmiştir. Tekli fırsat tekniğinin mesleki beceri öğretiminde daha yaygın kullanıldığı göze çarpmaktadır. Veri kayıt yöntemi olarak beceriye ilişkin ölçüt bağımlı ölçü araçları ve veri toplama formlarının geliştirildiği görülmektedir. İş ve meslek becerilerinin öğretiminde tüm çalışmalarda veriler grafiksel olarak analiz edilerek yorumlanmıştır.

*İş ve meslek becerilerinin öğretimi
çalışmalarında geçerlilik ve güvenilirlik çalışmaları*

Araştırmaların altısında (Aslan Y., 2009; Aslan T., 2009; Değirmenci, 2010; Özbey, 2005; Topsakal, 2004; Yücesoy, 2006) gözlemciler arası güvenilirlik verisi toplanmış ve verilerin yüksek değerlerde olduğu belirtilmiştir. Yedi araştırmada (Aslan Y., 2009; Aslan T., 2009; Aykut, 2007; Değirmenci, 2010; Özbey, 2005; Topsakal, 2004; Yücesoy, 2006) ise uygulama güvenilirliği verisi toplanmış ve verilerin yüksek değerlerde olduğu belirlenmiştir. Geriye kalan beş araştırmada hem gözlemciler arası hem de uygulama güvenilirliği verilerinin toplanmadığı görülmektedir. Araştırmalarda sosyal geçerliliğin değerlendirilmesine yönelik bulgular incelendiğinde, yalnızca üç (Aykut, 2007; Değirmenci, 2010; Yücesoy, 2006) araştırmada sosyal geçerliliğin değerlendirildiğini göstermektedir. Sosyal geçerlilik bulgularının her

üç araştırmada da yüksek düzeyde olduğu belirtilmiştir. Sosyal geçerliliğin değerlendirildiği araştırma sayısının az olması, seçilen becerilerin ve yapılan çalışmaların sosyal geçerliliğinin ne düzeyde olduğu hakkında yeterince bilgi sağlanamamasına neden olmaktadır. Sosyal geçerliliği düşük olan çalışmalar, yeterince işlevsel olmayan beceriler seçildiğini göstermektedir. Gürsel ve diğerlerinin (2007) çalışmasında, öğretmen görüşleri arasında, atölyelerde yapılan bazı ürünlerin piyasada pazarlanmadığı ve satılmadığı bunun sonucunda kar elde edilemediği belirtilmektedir. Bu noktada, seçilen becerinin öneminin ve işlevselliğinin değerlendirilmesi önemli olmaktadır.

Türkiye’de, zihinsel yetersizliği olan bireylere iş ve meslek becerilerini öğretmeyi hedefleyen 12 çalışmaya ait özet bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1.
Zihinsel yetersizliği olan bireylere iş öncesi becerilerini öğretmeyi hedefleyen araştırmalar

Kaynak	Yöntem	Hedef Beceri	Katılımlar	Model	GAG/UG/SG	Etkililik ve Verimlilik Bulguları	İ/G
Demir, H. 1996	Model olma ve sözel ipuçuyla sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyali	Tek, iki ve dört delikli düğme dikme becerisi	Önkoşul becerilere sahip zihinsel yetersizliği olan 3 birey	A-B modeli	H/H/H	Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	H/H
Özokçu, O. 1997	Model olma ve sözel yönergeyle sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyali	Dikiş dikme becerisi (teğel yapma ve düğme dikme)	Önkoşul becerilere sahip 8 zihinsel yetersizliği olan birey	Donüşümlü sağa/ sola desenli	H/H/H	Model olma ve sözel ipuçuyla sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyali her denekte etkili bulunmuştur. Geleneksel yöntem her denekte etkili bulunmamıştır. Verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	H/H
Bozkurt, F. 2001	Geleneksel yöntem Sabit bekleme süreli öğretim	Aperatif yiyecek- içecek hazırlama ve servis yapma	14-17 yaş arası öğretilebilir düzeyde zihinsel yetersizliği olan	Davranışlar arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli	E/E/H	Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	E/E
Topsakal, M. 2004	Hata düzelmesi yapılarak gerçekleştirilen eşzamanlı ipuçuyla öğretim	Oto yıkama becerisi	16-20 yaş aralığında eğitilebilir ve öğretilebilir düzeylerde 3 erkek birey	Denekler arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli	E/E/H	Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	E/E
Eratay, E. ve Güler, A. 2004	Fiziksel yardım ve sözel ipucu ile sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyali	Göbelen işleme kanevice işleme becerisi	Önkoşul becerilere sahip 16 yaşında 3 zihinsel yetersizliği olan birey	Denekler arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli	H/H/H	Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	E/H
Özbey, F. 2005	Eşzamanlı ipuçuyla öğretim	-Ahsap boyama -Kumaş boyama	11-18 yaş aralığında hafif düzeyde zihinsel yetersizliği olan 3 kız, 3 erkek birey	Denekler arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli	E/E/H	Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	E/H
Yücesoy, S. 2006	Eşzamanlı ipuçuyla öğretim	Fotokopi çekme becerisi	14-17 yaş aralığında 2 kız, 2 erkek 4 zihinsel yetersizliği olan birey	Denekler arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli	E/E/E	Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	E/E
Demirezen, R. 2006	Model olma ve sözel ipuçuyla sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyali	Döküm çamuru hazırlama (seramik)	Önkoşul becerilere sahip 4 zihinsel yetersizliği olan birey	Donüşümlü sağa/ sola desenli	H/H/H	Model olma ve sözel ipuçuyla sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyali her denekte etkili bulunmamıştır. Verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	H/H
Aykut, Ç. 2007	Geleneksel yöntem İpucunun sistematiği olarak geri çekilmesi işlem süreci Sabit bekleme süreli öğretim işlem süreci Eşzamanlı ipuçuyla öğretim	-Katlı kumaşa teğel yapma -Hazır çorba pişirme becerisi Kumaş üzerine çizilen desene pul işleme becerisi	12 ve 13 yaşlarında epilepsi ve zihinsel yetersizlik tanısı almış 2 erkek birey	Uyarı amaçlı dönüşümlü uygulamalar modeli	H/E/E	Her iki yöntem de etkili bulunmuştur. Yanlış tepki sayısı bakımından her iki yöntemin de eşit verimlilik düzeyinde olduğu bulunmuş. Toplanan öğretim süreci ve sayısı bakımından verimlilik her iki yöntemde farklılaşmaktadır. Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	E/E
Aslan, Y. 2009	Eşzamanlı ipuçuyla öğretim	Elektrikli çim biçme makinesiyle çim biçme becerisi	18-22 yaş aralığında, öğretilebilir ve eğitilebilir düzeyde zihinsel yetersizliği olan 3 erkek birey	Denekler arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli	E/E/H	Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	E/E
Aslan, T. 2009	Eşzamanlı ipuçuyla öğretim	Otel kat hizmetleri	18-21 yaş arası hafif düzeyde zihinsel yetersizliği olan dört erkek birey	Davranışlar arası yoklama evreli çoklu yoklama modeli	E/E/E	Etkili bulunmuş, verimlilik <u>değerlendirilmemiştir.</u>	E/E
Değirmenci, H.D. 2010	Videoyla Model Olma						

Not. GAG:Gözlemci arası güvenilirlik; UG:Uygulama güvenilirlik; İ:İzleme; H:Hayır; E:Evet G=Genelleme

2- Zihinsel yetersizliği olan bireylerin mesleğe hazırlanmalarına yönelik yapılan araştırmalar

Bu kategoride altı araştırma yer almaktadır. Bu araştırmalardan biri (Salderay, 2008) doktora tezi, dördü (Cavkaytar, 1990; Işık, 2003; Kaya, 2007; Koçak, 2006) yüksek lisans tezi ve biri (Mutluoğlu, 2004) makaledir. Araştırmalardan üçü (Işık, 2003; Kaya, 2007; Salderay, 2008) zihinsel yetersizliği olan öğrencilere yönelik görsel sanatlar/resim iş dersi hakkında yapılan araştırmalardır. Araştırmalardan biri (Cavkaytar, 1990) zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin aldıkları "iş eğitimi" ne yönelik tutumlarını incelemiştir. Diğer bir araştırmada (Koçak, 2006) eğitimcilerin, mesleğe hazırlık becerilerine yönelik etkinliklere yer verme durumları araştırılmış, bir başka araştırmada (Mutluoğlu, 2004) ise yetersizliği olanların çıraklık eğitiminden yararlanmalarına yönelik görüş, beklenti ve çözüm önerilerini derlemiştir.

Görsel sanatlar/resim iş dersinin zihinsel yetersizliği olan öğrenciler üzerindeki etkisini araştıran çalışmalarda; Işık (2003), Kaya (2007) ve Salderay (2008) resim iş/görsel sanatlar dersinin öğrencilere katkısını öğretmen görüşleriyle değerlendirmişlerdir. Araştırmalarda, görsel sanatlar/resim iş dersinin, öğrencilerin el becerilerinin gelişmesi (Işık, 2003), öğrencilerin eğitimi (Kaya, 2007), öğrencilerin beceri, davranış ve meslek edinimine (Salderay, 2008) olan katkısını incelemiştir. Her üç çalışmada da veriler nicel olarak analiz edilmiştir. Işık (2003), zihinsel yetersizliği olan çocukların el becerilerinin gelişmesine resim iş dersinin katkısı ile ilgili özel eğitim öğretmenlerinin görüşlerini araştırmıştır. Araştırma bulguları doğrultusunda; resim-iş dersinin, sistemli ve çocuğun çok yönlü gelişmesine katkı sağlayacak nitelikte uygulandığı belirlenmiştir. Belirlenen eksikliklere rağmen özel eğitim öğretmenleri tarafından zihinsel yetersizliği olan çocukların el becerisine katkı sağlamak amacı ile resim-iş dersi konularının yeterli düzeyde uygulandığı vurgulanmaktadır. Kaya (2007) ise araştırmasında, zihinsel yetersizliği olan bireylerle çalışan özel eğitim öğretmenlerinin görsel sanatlar eğitiminin zihinsel yetersizliğe sahip öğrencilerin eğitimine katkısı ile ilgili görüşlerini belirlemiştir.

Araştırma bulgularına göre; öğretmenlerin büyük bir çoğunluğunun, görsel sanatlar eğitimi dersinin, çocuğun motor becerilerinin gelişmesine katkı sağladığını ve bu dersi çocuğun gruba uyum sağlama, topluma katılması sürecinde kullandıkları bulunmuştur. Öğretmenler, Görsel Sanatlar Eğitimi dersindeki tüm konuların, çocuğun duygularını ifade edebilmesinde ve özgüven gelişiminde bir araç olarak katkı sağladığı görüşünde oldukları bulunmuştur.

Salderay (2008), araştırmasında, zihinsel yetersizliği olanlar iş okullarında görsel sanatlar dersini veren öğretmenlerin görüşlerine göre, görsel sanatlar dersinin öğrencilerin beceri, davranış ve meslek edinimindeki katkısını değerlendirmiştir. Araştırma bulgularına göre resim öğretmenleri, görsel sanatlar eğitimi dersinin öğrencilerin iletişim, çalışma ve kişisel alanlardaki sosyal yaşam becerilerinin edinimine, daha fazla katkıda bulunduğu görüşündedirler. Resim öğretmenleri, görsel sanatlar eğitimi dersinin, öğrencilerin; iş-çalışma düzeni ve mesleki hazırlık alanlarındaki eğitimlerine, daha fazla katkıda bulunduğunu savundukları ifade edilmiştir. Ayrıca, görsel sanatlar eğitimi dersinin, öğrencilerin devinsel, bilişsel ve dil ve konuşma alanlarındaki günlük yaşam becerilerinin edinimine daha fazla katkıda bulunduğu görüşünü belirtmişlerdir.

Bu kategorideki diğer bir araştırma da ise Cavkaytar (1990), Ankara Eğitilebilir Çocuklar İş Okulu öğrencilerinin iş eğitimine yönelik tutumlarını ve bu tutumların bazı değişkenlere göre farklılaşp farklılaşmadığını araştırmıştır. Araştırma, öğrencilerin Ağaç İşleri ve Ev Ekonomisi derslerinde yaptıkları işlerle sınırlı tutulmuştur. Araştırma bulguları, öğrencilerin okula, pekiştiricilere ve öğretim tekniklerine yönelik olumlu tutumları olduğunu göstermektedir. Bu tutumların, öğrencilerin zeka bölümleri ve cinsiyetlerine göre farklılaşmadığı ortaya çıkmıştır. Öğretmenler, öğrencilerin iş çalışması sırasındaki ve okul içindeki tutumlarını kararsız olarak görmektedir. Öğrencilerin ev ekonomisi iş performanslarının iyi düzeyde, ağaç işleri iş performanslarının orta düzeyde olduğu belirlenmiştir. Cavkaytar'ın (1990) araştırması, veri toplanan grubu zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin oluşturması açısından çalışmada

incelenen diğer araştırmalardan farklılık göstermektedir.

Koçak (2006) ise, zihinsel yetersizliği olanlara yönelik iş okulu atölyelerinde görevli personelin, mesleğe hazırlık becerilerine yönelik etkinliklere yer verme durumlarını ve atölye öğretmenlerinin son sınıf öğrencilerinin mesleğe hazırlık becerilerindeki yeterlik düzeyleri ile ilgili görüşlerini belirlemeyi amaçlamıştır. Araştırma bulguları, iş okulu atölyelerinde görevli eğitici personelin yarısının mesleğe hazırlık becerilerine yönelik etkinliklere sık sık yer verdiğini; yarısının ise bazen ya da hiç yer vermediğini ortaya çıkmıştır. Atölye öğretmenlerinin, son sınıf öğrencilerinin mesleğe hazırlık becerilerindeki görüşlerine göre, öğrencilerin yarısından azının yeterli; yarısından çoğunun ise kısmen yeterli ve yetersiz olduğu ortaya çıkmıştır. Son sınıf öğrencilerinin bu yeterlilik düzeylerine rağmen, atölyelerde görevli eğitici personelin mesleğe hazırlık becerilerine yönelik etkinliklere bu oranlarla yer vermesinin

nedenlerinin araştırılması ve gerekli önlemlerin alınması önerilmektedir. Mutluoğlu (2004) ise, Koçak'ın (2006) çalışmasından farklı olarak, iş okulları ve iş eğitim merkezlerindeki uygulamaların dışında, çıraklık eğitim uygulamalarına yönelik araştırma yapmıştır. Türkiye'de yetersizliği olanların çıraklık eğitimi sisteminden yararlanmaları konusunda görüş, beklenti ve önerileri incelemiştir. Araştırmada, yetersizliği olanların çıraklık eğitimlerinde tarafları oluşturan mesleki eğitim merkezleri, meslek odaları ve sivil toplum örgütlerinin yetersizliği olanların çıraklık eğitimlerine yönelik benimsenmiş bir politikalarının olmadığı, bu konuda birbirleri ile işbirliği içerisinde olmadıkları ortaya çıkmıştır. Ayrıca genel olarak yetersizliği olanlara yönelik politikalar, hizmetler ve yasal düzenlemeler konusunda bilgi düzeylerinin düşük olduğu sonucuna varılmıştır. Zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin mesleğe hazırlanmalarına yönelik araştırmalara ilişkin özet bilgilere Tablo 2'de yer verilmektedir.

3- Zihinsel yetersizliği olan bireylerin iş/mesleğe geçiş sürecini inceleyen araştırmalar

İşe/mesleğe geçiş sürecini konu alan; biri yüksek lisans tezi (Gündoğdu, 2010) diğeri makale (Gürsel ve diğ. 2007) olmak üzere iki araştırma, bu kategoride yer almaktadır. Her iki çalışmada da, Eskişehir ilinde bir iş okulunda görev yapan eğitimciler ile görüşülmüştür. Bu çalışmalar, nitel araştırma yöntemi ve betimsel model kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Gürsel ve diğerleri (2007) gelişimsel geriliği olan bireylere, okuldan işe geçiş sürecinde iş ve meslek becerilerinin kazandırılmasına ilişkin olarak, bir ilköğretim ve iş okulunda çalışan öğretmenlerin ve yöneticilerin görüş ve önerilerini belirlemeyi amaçlamıştır. Bu araştırma sonucunda; katılımcıların çalıştığı okulda işe yerleştirme öncesi ve sonrası sürecin çok iyi işlemediği, okulun bulunduğu ilde iş analizlerinin yapılmadığı, ailelerin çocuklarının işe yerleştirilmesi konusunda okulla işbirliğine gitmedikleri ve sorumlulukları paylaşmadıkları bulgularına ulaşılmıştır. Ayrıca, öğrencilerin bir işe ve mesleğe yerleştirilmesinde okullara, MEB'e ve işyerlerine ilişkin sorunlar olduğu ve devletin bu konuda görevlerini yerine getirmemesi nedeniyle, gelişimsel geriliği olan öğrencilere iş ve meslek becerilerinin kazandırılmadığı ve bunun sonucu olarak bir işe yerleştiremedikleri ortaya çıkmıştır.

Gündoğdu (2010) ise araştırmasında, okul yöneticileri ve öğretmenlerin zihinsel yetersizliği olan bireylerin işe yerleştirilmelerine ilişkin görüş ve önerilerini belirlemeyi amaçlamıştır. Araştırma sonucunda, okul yöneticisi ve öğretmenlerin zihin yetersizliği olan bireylerin istihdamı öncesinde iş alanlarının belirlenerek buna uygun becerilerin öğretilmesinin gerekliliği ile okulda kazandırılan beceriler ve çalışma alanları ortaya konmuştur. Bunun yanı sıra, istihdam sırası ve sonrasında eğitim kurumlarının izleme çalışmalarını sürdürmesinin önemli olduğu, devletin istihdama yönelik çıkardığı yasaları uygulama boyutunda daha ciddi izlemesi ve ailelerin çocuklarına

istihdamın her boyutunda destek olması sonuçları da ortaya çıkmaktadır.

Her iki çalışmada (Gündoğdu, 2010; Gürsel ve diğ. 2007) farklı soru ve farklı temalardan oluşmakla birlikte, bazı paralel görüşler ortaya çıkmıştır. Bu çalışmalarda belirlenen benzer görüşler den biri; eğitimciler tarafından, zihinsel yetersizliği olan bireylerin işe yerleştirilmeleri hususundaki yasal sıkıntılar dile getirilmiş olmasıdır. Bunu yanında, Gündoğdu'nun (2010) çalışmasında zihinsel yetersizliği olan öğrencilere, iş yerine yönelik becerilerin kazandırılması gerektiği ancak bunun aksine, iş yerine uygun becerilerin kazandırılmadığı belirtilmektedir.

Gürsel ve diğerlerinin (2007) araştırmasında da, bu araştırmanın bulgularına benzer olarak, zihin engel bireylere kazandırılacak becerilerin, buldukları il'e uygun iş analizleri yapılarak belirlenmesi gerektiği fakat bu şekilde bir yol izlenmediği vurgulanmıştır. Her iki araştırmada da, işe yerleştirilecek öğrenci hususunda okulun belirli görevlerinin olduğu, bunların da genel olarak iş yerini hazırlama ve öğrenciyi hazırlama konularında birleştiği görülmektedir. Bu araştırmalarda, işe yerleştirilecek olan öğrencinin ailelerinin bazı sorumlulukları yerine getirmedikleri ortak bir bulgudur. Gündoğdu'nun (2010) çalışmasında bu konuda ailelerin özellikle, çocuklarına beceri kazandırmaları, onlara sorumluluk vermeleri, okul ile iletişim halinde olmaları ve okul ile işbirliğini sürdürmeleri gerektiği vurgulanmıştır. Gürsel ve diğerlerinin (2007) çalışmasında ise ailelerden ayrı olarak öğretmenlerden, MEB'den ve işyerlerinden kaynaklı sorunlar da vurgulanmıştır. Her iki araştırmada da işverenlerin, zihinsel yetersizliği olan personel hakkındaki sorumluluklarını yerine getirmedikleri bulgusu dile getirilmektedir.

Zihinsel yetersizliği olan bireylerin işe/mesleğe geçiş sürecini inceleyen araştırmalara ait özet bilgiler Tablo 3' te yer almaktadır.

Tablo 3. Zihinsel yetersizliği olan bireylerin işe/mesleğe geçiş sürecini inceleyen araştırmalar

Kaynak	Araştırmanın amacı	Yöntem	Denekler ve özellikleri	Veri toplama araçları	Bulgular
Gürsel ve diğ. 2007	Gelişimsel yetersizliği olan bireylere, okuldan işe geçiş sürecinde iş ve meslek becerilerinin kazandırılmasına ilişkin olarak, bir ilköğretim ve iş okulunda çalışan öğretmenlerin ve yöneticilerin görüş ve önerilerini belirlemektir.	Tarama modeli nitel bir araştırma	Eskişehir ilinde bir ilköğretim ve iş okulunda çalışan, özel eğitim deneyimleri 8-13 yıl arasında değişen üçü yönetici ve altısı öğretmen 9 katılımcı.	Yarı yapılandırılmış görüşme formu Ses kaydı	- Katılımcıların çalıştığı okulda işe yerleştirme öncesi ve sonrası sürecin çok iyi işlemediği, - Öğrencilerin bir işe ve mesleğe yerleştirilmesinde; ailelere, okullara, MEB'e ve işyerlerine ilişkin sorunlar olduğu - Gelişimsel yetersizliği olan öğrencilere iş ve meslek becerilerinin kazandırılmadığı ortaya çıkmıştır.
Gündoğdu (2010)	Okul yöneticileri ve öğretmenlerin zihin engelli bireylerin işe yerleştirilmelerine ilişkin görüş ve önerilerini belirlenmesi	Tarama modeli nitel bir araştırma	Araştırma Eskişehir ili Milli Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı bir ilköğretim okulu ve iş okulunda çalışan 17 öğretmenle gerçekleştirilmiştir	Yarı yapılandırılmış görüşme formu Ses kaydı	- Okul yöneticisi ve öğretmenlerin zihin engelli bireylerin istihdamı öncesinde iş alanlarının belirlenerek buna uygun becerilerin öğretilmesinin gerekliliği, - İstihdam sırası ve sonrasında eğitim kurumlarının izleme çalışmalarını sürdürmesinin önemi, - Devletin istihdama yönelik çıkardığı yasalara uygulama boyutunda daha ciddi izlemesi ve ailelerin çocuklarına istihdamın her boyutunda destek olmasının gereklilikleri vurgulanmıştır.

4- Zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam durumunu inceleyen araştırmalar

Zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam durumlarının belirlenmesini hedefleyen araştırmalar bu kategoride değerlendirilmiştir. Toplam beş araştırmadan, üçü (Akardere, 2005; Hasırcıoğlu, 2006; Özdemir, 2008) yüksek lisans tezi, ikisi (Baran ve Cavkaytar, 2007; Yılmaz, 2004) makaledir. Akardere (2005) ve Hasırcıoğlu (2006) işverenlerin yetersizliği olan bireylerin istihdamına yönelik tutumlarını belirlemiştir. Yılmaz (2004) ve Özdemir (2008) ise çalışmalarında zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdamında karşılaşılan sorunları belirlemeyi hedeflemiştir. Baran ve Cavkaytar (2007) ise çalışmada istihdama ilişkin çözüm yolları geliştirmeyi hedefleyen işlevsel önerilerin belirlenmesini hedeflemiştir.

Akardere (2005) işverenlerin yetersizliği olan çalışanlara yönelik tutumlarını çeşitli değişkenler açısından incelemiştir. Araştırmaya İstanbul ilinden

100 işveren katılmıştır. Araştırma bulgularına göre; cinsiyet değişkeni, yaş değişkeni, eğitim değişkeni ve yetersizliği olan bireylerin yakını olma değişkenlerine göre anlamlı farklılıklar olduğu, erkek işverenlerin, bayan işverenlere göre yetersizliği olan çalışanlara yönelik daha fazla olumlu tutum geliştirdikleri bulunmuştur. Yaş düzeyi yükseldikçe işverenlerin yetersizliği olan çalışanlara ilişkin daha olumlu tutum geliştirdikleri belirtilmiştir. Araştırmanın çarpıcı bulgularından biri de, eğitim düzeyi yükseldikçe tutumun olumsuz yöne doğru kaymaya başladığı, üniversite mezunlarında en düşük (olumsuz) tutum söz konusu olduğu ifade edilmektedir. Yetersizliği olan bir yakını bulunan işverenin yetersizliği olan bireylere ilişkin tutumu, yetersizliği olan bir yakını bulunmayanlardan anlamlı derecede daha yüksek olduğu ortaya çıkmıştır. Çalıştırılacak olan yetersizliği olan bireylerin engel türü değişkenine göre bu bireylere yönelik tutum puanları farklılaşmamaktadır. Engel türünün tutumları etkileyen bir değişken olmadığı bulunmuştur.

Akardere (2005) belirli değişkenlere göre işverenlerin yetersizliği olan bireylerin istihdamı konusundaki tutumlarını değerlendirirken, Hasırcıoğlu (2006) ise, bundan farklı olarak yetersizliği olan işgücünün istihdamına yönelik uygulanabilecek politikalar ve işverenlerin yetersizliği olan işgücüne karşı tutumlarını, uygulamadaki sorun ve aksaklıkları temel alarak belirlemeyi amaçlamıştır. Sakarya ilinde, yasal olarak yetersizliği olan işçi çalıştırma zorunluluğu olan, 50 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerilerindeki işverenler ile anket yoluyla görüşmeler yapmıştır. Araştırma bulgularına göre: işverenlerin çoğunluğu, sağlam kişilerin ne kadar çalışma hakkı var ise yetersizliği olan kişilerin de bu haktan yararlanması gerektiğini savunmuştur. İşverenlere göre, yetersizliği olan işgücünün çalışma ortamı içerisinde iş esnasında diğer çalışanlara herhangi bir engel teşkil etmediğini belirterek olumlu cevaplar vermişlerdir. Ayrıca cezai yaptırım yerine kesinlikle yetersizliği olan bireyleri çalıştırma görüşünde olduklarını belirtmişlerdir. İşverenlerin çoğunluğu yetersizliği olan bireyleri çalıştırmamanın işyeri için zaman kaybı olmadığını, iş kazaları riskini arttıracığı görüşüne katılmadıklarını belirtmişlerdir. Yetersizliği olan bireylerin işe alıştırma aşamasında belirli bir süre staj görmeleri gerektiğini ve işletmelerinde yetersizliği olanlar hakkında verilecek eğitim seminerlerinin hem kendileri, hem çalışanları, hem de çalıştırdıkları yetersizliği olan bireyler için çok faydalı olacağını belirtmişlerdir. İşverenler, istihdam için en çok ortopedik yetersizliği olan bireyleri tercih ederken en az zihinsel yetersizliği olan bireyleri tercih etmektedirler. İşverenler, çalıştırdıkları yetersizliği olan bireylerin işgücünden tamamen memnun olduklarını dile getirmişlerdir.

Özdemir (2008) ise çalışmasında yetersizliği olan bireylerin istihdamına ilişkin var olan sorunları ortaya koymuştur. Bu doğrultuda, araştırmada hafif düzeyde zihinsel yetersizliği olan bireylere meslek edindirme ve istihdam politikalarına ilişkin İş ve İşçi Bulma Kurumu, Halk Eğitim Merkezi, İş Okulu yöneticilerinin görüşlerini, zihinsel yetersizliği olan yetişkin çalıştıran işveren görüşlerini ve zihinsel yetersizliği olan bireylerin velilerinin görüşlerini ortaya koymayı amaçlayarak çok yönlü değerlendirme yapmayı hedeflemiştir.

Araştırma bulguları, hafif düzeyde zihinsel yetersizliği olan bireylerin mesleki eğitimlerinin yeterli olmadığı, var olan eğitim programlarının zihinsel yetersizliği olan bireylerin mesleki eğitim ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamadıkları, zihinsel yetersizliği olanlara ilişkin ayrı bir istihdam programının olmadığı, var olan istihdam haklarından zihinsel yetersizliği olan bireylerin yararlanmadığı ortaya çıkarmıştır. Yılmaz (2004), ise Özdemir'in (2008) çalışması ile aynı hedefi paylaşmakla birlikte, görüşme yaptığı grup itibarıyla farklılık göstermektedir. İşverenler ve bu konuda hizmet veren kuruluşlar ile görüşme yapan araştırmacı, doğrudan istihdam edilen yetersizliği olan bireyler ile görüşmeler gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla, sorunları yetersizliği olanların bakış açılarıyla değerlendirmiştir.

Yılmaz (2004), Araştırmasında, yetersizliği olan bireylerin çalışma yaşamında karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunları etkileyen etmenleri belirlemeyi hedeflemiştir. Tüm yetersizlik grupları içerisinde çalıştırılma oranı en düşük engel grubu zihinsel yetersizliği olan gruptur. Araştırma bulgularına göre; yetersizliği olanların çalışma yaşamlarında yaşadıkları sorunlar; eğitim, ulaşım, fiziksel çevre, sağlık, sosyal güvenlik gibi alanlarda yaşanan fırsat eşitsizliklerinden kaynaklanmaktadır. Çalışan yetersizliği olan bireylerin % 90'ı kota kapsamındaki iş yerlerinde çalışmakta ve düşük ücretli, az vasıf gerektiren basit işlerde çalıştıkları görülmüştür. Araştırmaya katılan yetersizliği olan bireylerin çoğunluğunun (%79) hizmet sektöründe çalıştığı ve büyük bir çoğunluğu mesleğe girmeden önce beceri ve meslek edindirme kursundan faydalanmadıkları belirlenmiştir. Yetersizliği olanların iş yerinde karşılaştıkları sorunlar arasında en çok dile getirilen sorun ise "işin öze uygun olmaması ve ağır olması" olarak belirlenmiştir. Araştırmada yetersizliği olanların çalışma yaşamlarına yönelik politikaların ve düzenlemelerin olmadığı, diğer taraftan çalışan yetersizliği olanların çalışma yaşamına ilişkin gereksinimleri konusunda bilinçli olmadıkları ortaya çıkmıştır.

Baran ve Cavkaytar (2007) ise, bu kategoride yer alan diğer çalışmalardan farklı olarak, istihdama ilişkin çözüm yolları geliştirmeyi hedefleyen işlevsel önerilerin belirlenmesini

hedeflemiştir. Bu amaçla, işverenlerin zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdamlarına ilişkin görüş ve önerilerinin neler olduğunu araştırmışlardır. Araştırma, zihinsel yetersizliği olan bireylerin çalıştığı işyerlerindeki 20 işverenle gerçekleştirilmiştir. Bulgulara göre, işverenlerin önerileri doğrultusunda, zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam edilebilmeleri için gerekli olan beceriler belirlenmiştir. Bunlar; sorumluluk,

teknolojiklik, uyum, kendini yönetme, ekip çalışması, akademik beceriler, iletişim becerileri olarak sıralanmıştır. Ayrıca zihinsel yetersizliği olan bireylerin iş ve işyeri deneyimlerinin artırılmasının ve işe göre hazırlanmalarının önemli olduğu vurgulanmıştır. Türkiye'de istihdam durumunu inceleyen çalışmalara ait özet bilgilere Tablo 4'de yer verilmiştir.

Tablo 4
Zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam durumlarını inceleyen araştırmalar

Kaynak	Araştırmanın amacı	Yöntem	Denekler ve özellikleri	Veri toplama araçları	Bulgular
Baran ve Cavkaytar, 2007	İşverenlerin zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdamlarına ilişkin görüş ve önerilerinin neler olduğunu belirlemektir.	Tarama modeli nitel bir araştırma	Bursa ili Millî Eğitim Müdürlüğü'ne bağlı Nilüfer Mesleki Eğitim Merkezi İşe Yerleştirme ve İzleme Kurulu tarafından 2002-2003 yılına kadar yerleştirilen öğrencilerin çalıştığı 5 meslek alanından 20 işveren çalışma evrenini oluşturmuştur.	Yarı yapılandırılmış görüşme sorularını içeren görüşme kılavuzu	- Bulgular, işverenlerin zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam edilebilmeleri için sorumluluk teknoloji, uyum, ekip çalışması, iletişim ve akademik beceriler atadıklarını ortaya koymaktadır.
Yılmaz, 2004	Yetersizliği olanların çalışma yaşamında karşılaştıkları sorunlar ve bu sorunları etkileyen etmenleri belirlemek	Tekil ve ilişkisel tarama modeli nitel bir araştırma	Araştırmaya, Ankara'da İş Kanunu (4857) kapsamında yetersizliği olan çalıştırma yükümlülüğü bulunan kamu ve özel, toplam 62 işverinde çalışan 341 yetersizliği olan.	Görüşme formu ile yapılan yüz yüze görüşmeler	- Yetersizliği olan çalışanların düşük ücretli, az vasıf gerektiren basit işlerde çalıştıkları, - İleri özer derecesi olan, cihaz, yardımcı araç kullanan yetersizliği olanların çalışma hayatında çok az yer aldıkları, - Yetersizliği olanların çalışma yaşamlarına yönelik politikaların ve düzenlemelerin olmadığı ortaya çıkmıştır.
Akardere, 2005	İşverenlerin yetersizliği olan çalışanlara yönelik tutumlarını belirlemek	Genel tarama modeli nitel bir araştırma	İstanbul'da orta ölçekli şirketlerin random yöntemiyle belirlenen % 10'luk grubuna giren 135 şirketin katılmaya istekli 100 işvereni	Kişisel bilgi anketi ve işverenlerin yetersizliği olan çalışanlara yönelik tutum ölçeği	- Cinsiyet, yaş, eğitim ve yetersizliği olan yakını olma değişkenleri işverenlerin yetersizliği olan çalışanlara yönelik tutumlarını etkilediği, - Kurum türü, ve engel türü değişkenlerinin tutumları etkilemediği bulunmuştur. - İşverenlerin yetersizliği olan işgücü istihdamına sıcak bakmadıkları, - Yetersizliği olan işgücünü hukuki bir zorunluluk olarak gördükleri belirlenmiştir.
Hasircioğlu, 2006	Yetersizliği olan işgücünün istihdamına yönelik uygulanabilecek politikalar ve işverenlerin yetersizliği olan işgücüne karşı olan tutumlarının belirlenmesi	Durum saptama modeli nitel bir araştırma	Sakarya ilinde, yasal olarak yetersizliği olan işçi çalıştırma zorunluluğu olan, 50 ve daha fazla işçi çalıştıran işyerilerindeki 50 işverenler	Anket	- Buna sebep olarak işverenlerce yetersizliği olan işgücünün mesleki eğitim yönünden yetersiz olması gösterilmektedir. - Hafif düzeyde zihinsel yetersizliği olan bireylerin mesleki eğitimlerinin yeterli olmadığı, - Var olan eğitim programlarının zihinsel yetersizliği olanların mesleki eğitim ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamadıkları, - Var olan istihdam haklarından zihinsel yetersizliği olanların yararlanmadığı ortaya çıkmıştır.
Özdemir, 2008	Hafif düzeyde zihinsel yetersizliği olan bireylere meslek edinirme ve istihdam politikalarına ilişkin; İşkur, Halk Eğitim Merkezi, İş Okulu yöneticileri, işverenler ve velilerin görüşlerini ortaya koymak	Tarama modeli nitel bir araştırma	Ankara ili Halk Eğitim Merkezlerinde, iş okullarında ve İş ve İşçi Bulma Kurumunda görev yapan ve araştırmaya katılmaya istekli 6 kurum yöneticisi, 4 işveren ve 5 öğrenci velisi (toplam 15 katılımcı)	Yarı yapılandırılmış görüşme formu	

Tartışma ve Öneriler

Bu araştırmada, zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin iş ve meslek eğitimi ve istihdamlarına yönelik Türkiye'de yapılan 25 çalışmaya ulaşılmıştır. Bu çalışmalar dört kategoride incelenmiştir: a) zihinsel yetersizliği olan bireylere iş öncesi beceriler ile iş becerileri ve meslek becerilerinin öğretimi, b) zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin mesleğe hazırlanmaları c) zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin iş/mesleğe geçiş süreci, d) zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin istihdam durumudur.

Türkiye'de, zihinsel yetersizliği olan bireylere iş ve meslek becerilerinin öğretimini içeren araştırmalar incelendiğinde öğretim yöntemleri arasında, video modeliyle öğretim yöntemi, eşzamanlı ipucuyla öğretim yöntemi, sabit bekleme süreli öğretim yöntemi, model olma ve sözel ipucuyla sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyali, fiziksel yardım ve sözel ipucu ile sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyali, amaçların tüm beceri ve ileri zincirleme yaklaşımlarına göre düzenlendiği bireyselleştirilmiş öğretim materyali, ipucunun sistematik olarak geri çekilmesi işlem süreci gibi yöntemler ile öğretim yapıldığı görülmektedir. Türkiye'deki bu çalışmalara paralel olarak uluslararası alan yazında da mesleki becerilerin benzer ve farklı yöntemlerle öğretimini içeren çalışmalara rastlanmaktadır. Bunlara; sabit bekleme süreli öğretim (Chandler, Schuster, ve Stevens, 1993; Stonecipher, Schuster, Collins, ve Grisham-Brown, 1999; Mechling, ve Ortega-Hurndon, 2007; Schuster, Gast, ve Wolery, 1988; Wolery ve diğ. 1991), eşzamanlı ipucuyla öğretim (Maciag ve diğ. 2000; Fetko, Schuster, Harley, ve Collins, 1999), resimli ipucu yöntemi (Steed ve Lutzker, 1997), kaydedilmiş ses ipucu yöntemi (recorded audio prompt) (Steed ve Lutzker, 1999), cep bilgisayarı ile yönlendirici işitsel ve görsel ipucu sistemi (Riffel, 2005), ipucunu silikleştirme sistemi (Mitchell, Schuster, ve Collins, 2000), bilgisayar temelli video ve 3 saniye sabit bekleme süreli öğretim yöntemi (Mechling ve Ortega-Hurndon, 2007), becerilerin analiz edilerek öğretimi (Cronin, ve Cuvo, 1979), ipucunun sistematik olarak geri çekilmesi işlem süreci (Cuvo, Leaf, ve Borakove, 1978), fiziksel ipucu sistemi (Cihak, Kessler, ve Alberto, 2008) örnek olarak verilebilir.

Bu çalışmalarda öğretimi yapılan beceriler arasında soda makinesi doldurma, fotokopi ve teksir makinesi kullanma (Chandler ve diğ. 1993), elektrikli süpürge ile süpürme, cam temizleme, muz, ananas ve süt stoklama, bisküvi yapma, mantar toplama, elbise dikme, brokoli ve lahana salatası hazırlama, karides pişirme, çay yapma, çöp atma, masa düzenleme (Cihak ve diğ., 2008), hademelik becerileri (Cuvo ve diğ., 1978), hediye paketleme (Stonecipher ve diğ., 1999), kilit açma (Fetko ve diğ., 1999), düğme dikme, elbise kenarı kıvrırma, el dikişi (Cronin & Cuvo, 1979), kutu yapılandırma (Maciag ve diğ. 2000), ofis işleri-çiçek sulama, e-mail gönderme ve kağıt havlu değiştirme (Mechling ve diğ. 2007), banyo aynası, tuvalet ve lavabo temizleme (Mitchell ve diğ. 2000), önceden hazırlanmış bisküvileri fırında pişirme, sandviç yapma, yumurta ve patates haşlama (Schuster ve diğ. 1988), kahve yapma, bulaşık yıkama ve bahçe sulama (Steed ve Lutzker, 1999), masa düzenleme, elektrikli süpürge ile süpürme, toz alma (Steed, ve Lutzker, 1997), tepegöz asetati temizleme, şekerleme yapma, lavabo temizleme, giysi katlama, postalanmak üzere zarf hazırlama (Wolery, 1991) gibi beceriler yer almaktadır. Türkiye'deki araştırmalarda çalışılan beceriler; otel kat hizmetleri (Değirmenci, 2010), elektrikli çim biçme makinesiyle çim biçme (Aslan, T., 2009), kumaş üzerine çizilen desene pul işleme (Aslan, Y., 2009), katlı kumaşa teğel yapma (Aykut, 2007; Özokçu, 1997), düğme dikme (Demir, 1996; Özokçu, 1997), seramikte döküm çamuru hazırlama (Demirezen, 2006), kaneviçe işleme (Eratay ve Güler, 2004), ahşap ve kumaş boyama (Özbey, 2005), oto yıkama (Topsakal, 2004) ve fotokopi çekme (Yücesoy, 2006) becerileri olarak belirlenmiştir.

İş/meslek becerisi öğretimini inceleyen hem ulusal hem de uluslararası araştırmalarda, bireyleri genel olarak işe hazırlayan iş öncesi becerilerin yoğunlukla çalışıldığı göze çarpmaktadır. Bu becerilerin çoğunlukla günlük yaşam becerileri kategorisinde de yer alan beceriler olduğu görülmektedir (yemek yapma, düğme dikme, temizlik vb.). Fakat bireyleri belirli bir mesleğe hazırlayan mesleki becerilerin (hademelik, otel kat hizmetleri, oto yıkama, ofis işleri vb.) daha az çalışıldığı ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmalarda görülen önemli ortak noktalardan biri de, iş ve

meslek becerilerin öğretimine yönelik çalışmaların daha yaygın olduğu, ancak işyeri kurallarının, iş disiplininin, iş öncesi ve hazırlık becerilerinin, iş güvenliğinin, iş bitiminde yapılması gerekenlerin, iş başvurusu yapma becerilerinin ve iş öncesi becerilerin öğretildiği çalışmalara rastlanamamıştır. İleri araştırmalarda bu becerilere ağırlık verilmesi önerilebilir. Ayrıca seçilecek mesleki beceriye karar verirken buldukları il için bir iş alanları analizi yapılarak, gerçekten elemana ihtiyaç duyan iş alanları belirlenip buna yönelik becerilerin öğretilmesi yararlı olacaktır.

Türkiye'deki iş/meslek becerisi öğretimi çalışmalarında hafif ve orta düzeyde zihinsel yetersizliğe sahip gençlerle çalışıldığı görülmüş; ancak yaygın gelişimsel bozukluk tanısı alan gençlerle yapılan çalışmalara rastlanmamıştır. Bu da, özellikle Asperger ve yüksek işlevli otizm gibi ileride bir işe girebilme ve çalışma oranları yüksek olabilecek bireylerle iş/meslek becerisi öğretimi çalışmalarının eksikliği göze çarpmaktadır. Dolayısıyla ileri araştırmalarda yaygın gelişimsel bozukluk tanısı alan 15 yaş üstü bireylerle yapılabilecek mesleki eğitim çalışmalarının yaygınlaştırılmasının önemli katkılar getirebileceği düşünülmektedir. Mesleki beceri öğretimini içeren araştırmalarda amaçların düzenlenme biçimine bakıldığında ileri zincirleme ve tüm basamakların bir arada öğretimi yöntemlerine yer verildiğini, ancak tersine zincirleme yönteminin kullanılmadığı göze çarpmaktadır. Halı düğümü atma, seramik ürünler oluşturma, dikiş dikme, galoş yapma gibi bazı mesleki beceriler, zincirleme ve karmaşık basamaklardan oluşmaktadır. Bu tür becerilerde tersine zincirleme yöntemi ile öğretimin daha verimli olabileceği düşünülebilir. Bundan dolayı ileri araştırmalarda tersine zincirleme yöntemi ile tüm basamakların bir arada öğretimi tekniklerinin karşılaştırıldığı mesleki beceri öğretimini içeren araştırmalar yapılabilir. Tüm mesleki beceri öğretimi araştırmalarında bire bir öğretim düzenlemesi biçimi kullanılmış, grup ile öğretim yapılan iş ve meslek öğretimi çalışmasına rastlanmamıştır. Türkiye'de mesleki eğitim merkezlerinde, sınıf düzeninin özellikle grup biçiminde düzenlendiği düşünüldüğünde, grupla öğretim yapılan mesleki becerilerin çalışıldığı araştırmalara ihtiyaç olduğu ortaya çıkmaktadır.

Türkiye'de genelleme ve kalıcılık çalışmalarının 2004 yılından sonra yaygınlaşmaya başladığı göze çarpmaktadır. Öğrenilen mesleki becerilerin gerçek iş ortamlarına ve farklı materyallere genellenmesi ve öğretim bittikten sonra da bu becerileri bağımsız gerçekleştirebilmesi, mesleğe başladığında o işi tamamlayabilmesi açısından önemlidir. Bu nedenle araştırmalarda, genelleme ve kalıcılık oturumlarının da değerlendirilmesi önemli görülmektedir.

Araştırmalarda sosyal geçerliliğin değerlendirilmesine yönelik bulgular incelendiğinde, yalnızca üç (Aykut, 2007; Değirmenci, 2010; Yücesoy, 2006) araştırmada sosyal geçerliliğin değerlendirildiği göstermektedir. Türkiye'de son birkaç yıl içerisinde sosyal geçerlik bulgularının değerlendirildiği göze çarpmaktadır (Aykut, 2007; Değirmenci, 2010; Yücesoy, 2006). Uluslararası çalışmalarda ise birçok araştırmada, hem gözlemciler arası güvenilirlik, hem uygulama güvenilirliği bulgularının değerlendirildiği ancak sosyal geçerlik çalışmalarının Türkiye'de olduğu gibi yalnızca üç (Riffel, 2005; Stonecipher ve diğ., 1999; Schuster ve diğ., 1988) çalışmada değerlendirildiği görülmektedir. Türkiye'de, zihinsel yetersizliği olan bireylerin meslek tercihlerine yönelik bir araştırmaya rastlanamamıştır.

Ancak uluslararası alanyazın incelendiğinde, zihinsel yetersizliği olan bireylerin kendileri tarafından yapılan meslek tercihlerinin değerlendirildiği araştırma örneklerine rastlanmaktadır (Davis, 1996; Ellerd, 2002).

Zihinsel yetersizliği olan bireylerin iş/mesleğe geçiş sürecini inceleyen Gürsel ve diğerlerinin (2007) araştırmasında, geçiş sürecindeki zihinsel yetersizliği olan bireylerin durumları incelenmiştir. Katılımcıların çalıştığı okulda gelişimsel yetersizliği olan öğrencilerin okuldan toplumsal yaşama ve iş yaşamına geçişi kolaylaştırarak bireyselleştirilmiş geçiş planlarının hazırlanmadığı, işe yerleştirme ve izleme sürecinin yeterli olmadığı, iş analizleri yapılmadan beceri öğretildiği için iş bulmakta güçlük çekildiği bulgularına ulaşılmıştır. Ayrıca ailelerin çocuklarının işe yerleştirilmesi konusunda okulla işbirliğine gitmedikleri ve sorumlulukları paylaşmadıkları, işe yerleştikten sonra sorunlar

yaşandığı belirlenmiştir. Gelişimsel yetersizliği olan bireylerin özelliklerine ve yeterliklerine dayalı olarak iş fırsatlarının sağlanması, iş fırsatlarının yeterince sağlanmadığı durumlarda korumalı iş yerlerinin açılmasına öncelik verilmesi önerilmektedir.

Garay'a (2000) göre, yetersizliği olan bireylerin okuldan işe ve bağımsız yaşama geçişindeki tüm basamakların planlanması önemli görülmektedir. Mesleki karar verme, mesleğe başlama, kariyer gelişimi gibi aşamalar, planlanması göz ardı edilemeyecek aşamalarıdır. Özellikle yetersizliği olan bireyler için geçiş aşamasının planlanması ve değerlendirilmesi gereği vurgulanmaktadır. Okul sonrası özellikle ilk birkaç yıl, öğrenciler uyum sorunu yaşamaktadırlar. Bu tür sorunların yaşanmaması için bireyselleştirilmiş geçiş planlarının yapılması gerekmektedir. Yetersizliği olan bireyler için başarılı bir geçiş okulda başlar ve bu sürecin bireyselleştirilmiş geçiş planlarına kaydedilmesi gerekmektedir. Cobb'un (2009) geçiş sürecini ele aldığı gözden geçirme çalışmasının bulgularına göre; uluslararası alanyazında yetersizliği olan bireylerde yetişkinliğe geçiş konusunu ele alan 30 civarında araştırma yapılmıştır. Bu çalışmalarda okuldan işe geçiş süreci, iş yeri farkındalık eğitimi, okul sponsorlu geçiş programları, kariyer değerlendirmesi ve planlanması, birey merkezli geçiş planlama, mesleki eğitim ve geçiş planları, kariyer planlamanın öğretimi, geçiş planlarına aile katılımı ve istihdama hazırlık aktiviteleri gibi konularda yapılan araştırmalar derlenmiştir. Bu araştırmaların sonucunda, öğrencilerin mesleki karar vermeleri, bireyselleştirilmiş geçiş planlarına katılımları, iş başvurusu becerilerini kazanmaları sağlanmıştır. Mesleki sosyal beceriler, başarılı geçiş planlarının öğeleri, istihdamda başarı ve kariyer gelişimi, geçiş için başarılı stratejiler gibi konularda bilgiler elde edilmiştir. Türkiye'de henüz işe, mesleğe ve yetişkinliğe geçiş uygulaması ve bireyselleştirilmiş geçiş planlarının uygulandığı bir araştırma yapılmamıştır. Bu noktada işe/mesleğe geçişi konu alan bu tür çalışmaların eksikliği göze çarpmaktadır.

İstihdam durumunu inceleyen araştırmalarda erkek işverenlerin bayanlara göre engelli personel istihdamına yönelik daha olumlu tutum

sergiledikleri ve yaş düzeyi yükseldikçe işverenlerin daha olumlu tutum sergiledikleri bulunmuştur. Üniversite mezunu olan işverenlerin daha az eğitim alanlara göre daha olumsuz tutum sergiledikleri bulgusu göze çarpmaktadır (Akardere, 2005). Bu noktada, eğitim fakültelerinin bütün branşlarında zorunlu olarak okutulmaya başlanan "özel eğitim" dersinin üniversitelerin bütün fakültelerindeki branşların hepsinde okutulması önerilebilir. Üniversite mezunları, yetersizliği olan personel ile aynı işyerini paylaşabilecekleri ve yetersizliği olan personelin işvereni konumunda olabileceklerinden dolayı bu eğitimi üniversitede iken almaları, meslekte yetersizliği olan personel ile daha uyumlu çalışmalarını sağlayabileceği düşünülmektedir. Hasırcıoğlu'nun (2006) araştırma bulgularında işverenler işyerlerinde "yetersizliğe sahip olmak" konulu seminerlerin kendilerine, yetersizliği olan personele ve diğer personele faydalı olacağı görüşünde oldukları bulunmuştur. Bu eğitimin hem üniversitelerde ders olarak, hem de işyerlerinde periyodik aralıklarla konferans ya da seminer olarak verilmesi önemli görülmektedir. Yılmaz (2004), tüm engel grupları içerisinde çalıştırılma oranı en düşük grubu zihinsel yetersizliği olanların oluşturduğu belirtmiştir. Benzer bulguya Hasırcıoğlu'nun (2006) bulgularında da rastlanmaktadır. Çalışan yetersizliği olanların de büyük çoğunluğunun kota (cezai yaptırım) kapsamında işyerlerinde istihdam edildikleri bulgusuna ulaşılmıştır. Mesleki eğitim hizmetlerinin yetersiz olduğuna ilişkin bilgiye üç araştırmanın bulgusunda (Hasırcıoğlu, 2006; Özdemir, 2008; Yılmaz, 2004) değinilmiştir. Dolayısıyla var olan mesleki eğitim sistemi, iş okulları ve iş eğitim merkezlerinin yetersiz kalan yanları, bunların sebeplerinin neler olduğu ve yapılabilecekler yönüne yönelik önerileri içeren araştırmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Bu konuda çok az çalışmaya rastlanmaktadır. Örneğin Baran ve Cavkaytar (2007) işverenlerin önerileri doğrultusunda, zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdam edilebilmeleri için gerekli olan becerileri sıralamışlardır. İşveren görüşüyle belirlenen bu becerilerin iş okulu ve iş eğitim merkezi programlarında, işe hazırlık kurslarında ve geçiş planlarında yer verilmesi iş yerine adaptasyon sürecini kolaylaştırması ve istihdam sürekliliği

açısından önemli olduğu düşünülmektedir. Bir başka örnek ise Gürsel ve diğerlerinin (2007) çalışmasıdır. Gelişimsel yetersizliği olan bireylere işe geçiş becerilerinin kazandırılmasına yönelik yönetici ve öğretmen görüşlerini değerlendirdiği çalışmada sorunları ve bunlara yönelik çözüm önerilerini belirlemiştir.

Müller ve diğerlerinin (2003) çalışmasında, yaygın gelişimsel bozukluk tanısı almış çalışan gençlerle yapılan görüşmede başarılı istihdamın önündeki engeller belirlenmiştir. Bu engeller: işe başvurma sürecindeki sorunlar, yeni iş rutinlerine alışma, patronlarla ve işçilerle sosyal etkileşim kurma olarak belirlenmiştir. Bu sorunlara yönelik araştırmalar yapılarak çözüm önerilerinin geliştirilmesi gereği ortaya çıkmaktadır. Türkiye’de zihinsel yetersizliği olan bireylerin işe geçiş sürecini kolaylaştıracak bireyselleştirilmiş geçiş planlarını, geçiş becerilerini, işe geçiş sürecinde uygulanabilecek mesleki rehabilitasyon ve mesleki oryantasyon programlarını, işverenlere ve personele yönelik düzenlenebilecek yetersizliği olan personel hakkında bilgilendirme oturumlarını içeren işlevsel araştırmaların yaygınlaştırılması gerekmektedir.

Uygulamaya Yönelik Öneriler

- İş okullarında öğrenciler işe hazırlanırken iş yeri kuralları öğretilmelidir.
- İş okulları öğrencileri işe hazırlamadan önce buldukları ile yönelik iş analizleri yaparak, ihtiyaç duyulan istihdam seçeneklerini belirleyip öğrencileri bu seçeneklere uygun şekilde hazırlamalıdır.
- İşe geçecek öğrenci için geçiş planları yapılmalıdır.

- İşe geçecek öğrencinin ailesi de bilgilendirme toplantıları ile bu sürece hazırlanarak aileden kaynaklı sorunların önüne geçilmelidir.
- İş yerleri, işe başlayacak öğrenci için önceden bilgilendirme oturumları ile bilgilendirilerek hazırlanmalıdır.

İleri Araştırmalara Yönelik Öneriler

- Korumalı işyerleri hakkında araştırmalar yapılarak eksiklikler ve öneriler belirlenmelidir.
- Mesleki beceri öğretimi yapılan araştırmalarda beceri öğretildikten sonra genelleme oturumları gerçek iş ortamlarında yapılmalıdır.
- İş yeri kurallarının öğretildiği araştırmalar yapılmalıdır.
- İş – meslek becerilerinin öğretiminde video – model olma yönteminde olduğu gibi, teknoloji kullanımını içeren araştırmaların sayısı artırılmalıdır.
- İş yerinde çalışmaya başlayan zihinsel engelli bireylerin kendileri ile görüşülerek sorunlar ve çözüm yolları belirlenmelidir.
- Asperger sendromu tanısı almış bireyler işe yerleştirilerek izlemelerinin yapıldığı araştırmalara yer verilebilir.
- İyi planlanmış bir işe geçiş programı ile zihinsel engelli bireylerin işe geçiş süreçleri değerlendirilmelidir.
- Zihinsel yetersizliğe sahip bireylerin mesleki hakları hususunda var olan yasal sorunların giderilmesi için iş okulu koordinatör öğretmenlerinin görüşleri alınmalıdır.

Kaynaklar

- Akardere, S.S. (2005). *İşverenlerin yetersizliği olan çalışanlara yönelik tutumları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Akçamete, G. (1989). Yetersizliği olan çocukların ve gençlerin işe hazırlanmaları. *Çağdaş Eğitim Dergisi*, 14(143), 25-31.
- Akmanoğlu, N. (2002). *Otistik bireylere adı söylenen rakamı seçme becerisinin öğretiminde eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Aslan, T. (2009). *Zihinsel yetersizliği olan bireylere elektrikli çim biçme makinesiyle çim biçme becerisi öğretiminde eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Aslan, Y. (2009). *Zihinsel yetersizliği olan bireylere kumaş üzerine çizilen desene pul işleme becerisinin öğretiminde eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Aykut, Ç. (2007). *Zihinsel yetersizlikten etkilenmiş öğrencilere günlük yaşam becerilerinin kazandırılmasında sabit bekleme süreli ve ipucunun sistematik olarak geri çekilmesi işlem süreci ile yapılan öğretimin etkililiklerinin ve verimliliklerinin karşılaştırılması*. Doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Baran, N., & Cavkaytar, A. (2007). İşverenlerin zihinsel yetersizliği olan bireylerin istihdamlarına ilişkin görüş ve önerileri. *İlköğretim Online Dergisi*, 6(2), 213-225. <http://ilkogretim-online.org.tr/vol6say2/v6s2m16.pdf> 'den 16 Mayıs 2011 tarihinde alınmıştır.
- Bozkurt, F. (2001). *Zihinsel yetersizliği olan çocuklara operatif yiyecek-içecek hazırlama ve servis yapma becerilerinin öğretiminde sabit bekleme süreli öğretimin etkililiği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Cavkaytar, A. (1990). *Ankara Eğitilebilir Çocuklar İş Okulu öğrencilerinin iş eğitimine yönelik tutumları*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Cavkaytar, A. (2000). Zihinsel yetersizliği olanların eğitim amaçları. *Anadolu Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(1).
- Chandler, W. Schuster, J.W., & Stevens, K.B. (1993). Teaching employment skills to adolescents with mild and moderate disabilities using a constant time delay procedure. *Educating and Training in Mental Retardation*, 28(2)155-168.
- Cihak, D.F., Kessler, K., & Alberto, P.A. (2008). Use of a handheld prompting system to transition independently through vocational tasks for students with moderate and severe intellectual disabilities. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 43(1), 102-110.
- Cobb, R.B. (2009). Transition planning/coordinating interventions for youth with disabilities a systematic review. *Career Development for Exceptional Individuals*, 32(2), 70-81.
- Cronin, K.A., & Cuvo, A.J. (1979). Teaching mending skills to mentally retarded adolescents. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 12(3) 402-406.
- Cuvo, A.J., Leaf, R.B., & Borakove, L.B. (1978). Teaching janitorial skills to the mentally retarded: acquisition, generalization, and maintenance. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 11(3), 345-355.
- Çağlar, D. (2004). *Ortopedik yetersizliği olanların eğitimi*. Ankara: Karatepe Yayınları.
- Davis, M.G. (1996). *Predictors of occupational choice for high school students with learning*

- disabilities*. Dissertation, University of Missouri-Columbia, the Faculty of the Graduate School.
- Değirmenci, H.D. (2010). *Zihinsel yetersizliği olan bireylere otel kat hizmetleri becerilerinin öğretiminde videoyla model olma yönteminin etkililiği*. Doktora tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Demir, H. (1996). *Zihinsel yetersizliği olan öğrencilere düğme dikme becerilerinin kazandırılmasında model olma ve sözel ipucuyla sunulan bireyselleştirilmiş düğme dikme becerisi öğretim materyalinin etkisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Demirezen, R. (2008). *Teknoloji eğitiminde zihinsel yetersizliği olan öğrencilere döküm çamuru hazırlama becerilerinin kazandırılması üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Diken, İ. H., Ünlü, E., & Karaaslan, Ö. (2008). *Zihinsel yetersizlik ve yaygın gelişimsel bozukluk alanlarında lisansüstü tez bibliyografyası*. Ankara: Maya Akademi.
- Diken, İ.H., Bozkurt, F., & Güldenoğlu, B. (2009). *Türkiye kaynaklı özel eğitimde makale bibliyografyası (1990-2009)*. Ankara: Maya Akademi.
- Çaglar, D. (2004). *Ortopedik engellilerin eğitimi*. Ankara: Kartepe Yayınları.
- Doğan, H. (1983). Mesleki ve teknik eğitimin ilkeleri ve gelişmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16(1), 167-181.
- Ellerd, D.A. (2002). *Correspondence between video and community job choices: evaluating the utility of a video job assessment for individuals with developmental disabilities*. Dissertation, Utah State University, Logan-Utah.
- Eratay, E., & Güler - Özkan, A. (2004). *Goblen iğne kanaviçe işleme becerisinin kazandırılmasında fiziksel yardım ve sözel ipucu ile sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyalinin etkililiği*. XIII. Ulusal Özel Eğitim Kongresi Bildirileri. Ankara: Kök Yayıncılık.
- Esirgemez-Ayktut, Ç. (2007). *Zihinsel yetersizlikten etkilenmiş öğrencilere günlük yaşam becerilerinin kazandırılmasında sabit bekleme süreli ve ipucunun sistematik olarak geri çekilmesi işlem süreci ile yapılan öğretimin etkililiklerinin ve verimliliklerinin karşılaştırılması*. Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Fetko, K.S., Schuster, J.W., Harley, D.A., & Collins, B.C. (1999). Using simultaneous prompting to teach a chained vocational task to young adults with severe intellectual disabilities. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 34(3), 318-29.
- Garay, S.V. (2000). *Transition process for deaf adolescents*. Dissertation, Faculty of Graduate School, The University of Cansas.
- Gündoğdu, A. (2010) *bir ilköğretim okulu ve iş okulunda çalışan okul yöneticisi ve öğretmenlerin zihin engelli bireylerin işe yerleştirilmelerine ilişkin görüşleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Gürsel, O., Ergenekon, Y., & Batu, S. (2007). Gelişimsel yetersizliği olan bireylere okuldan işe geçiş becerilerinin kazandırılmasına ilişkin öğretmenlerin ve yöneticilerin görüşleri. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7(2), 54-7.
- Hasırcıoğlu, A. (2006). *İşverenlerin özürülü istihdamına yaklaşımı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- İşık, H. (2003). *Zihinsel engelli çocukların el becerisinin gelişmesine resim-iş dersinin katkısı ile ilgili özel eğitim öğretmenlerinin görüşleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi,

- Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Kaya, S. (2007). *Görsel sanatlar eğitiminin zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin eğitimine katkısı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Koçak, E. (2006). *Zihin engelliler iş okullarındaki öğretmenlerin mesleğe hazırlık etkinlikleri ve öğrencilerin mesleki yeterliklerine ilişkin görüşleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Köse, E. (2005). *Özel eğitim gereksinimi olan çocukların gelişimine seramik eğitiminin etkisi*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Kuzgun, Y. (2003). *Meslek rehberliği ve danışmanlığına giriş*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Maciag, K. G., Schuster, J. W., Collins, B. C, & Cooper, J. T. (2000). Training adults with moderate and severe mental retardation in a vocational skill using a simultaneous prompting procedures. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 35(3), 306-316.
- Mechling, L.C. & Ortega-Hurndon, F. (2007). Computer-based video instruction to teach young adults with moderate intellectual disabilities to perform multiple step, job tasks in a generalized setting. *Education and Training in Developmental Disabilities*, 42(1), 24-37.
- Mitchell, R.J. Schuster, J.W., & Collins, B.C. (2000). Teaching vocational skills with a faded auditory prompting system. *Education and Training in Mental Retardation and Developmental Disabilities*, 35(4), 415-427.
- Mutluoğlu, L. (2004). Türkiye'de çıraklık eğitimi sisteminde özürümler. *Öz-veri Dergisi*, 1(2), 153- 375.
- Müller, E., Schular, A. Burton, B.A., & Yates, G.B. (2003) Meeting the vocational support needs of individuals with Asperger Syndrome and other autism spectrum disabilities. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 18(3),163-175.
- Özbey, F. (2005). *Zihinsel yetersizliği olan öğrencilere iş becerilerinin kazandırılmasında eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
- Özdemir, S. (2008). *Türkiye'de hafif düzeyde zihinsel yetersizliği olan bireylere meslek edindirme ve istihdamlarına ilişkin politikaların değerlendirilmesine yönelik yönetici, işveren ve veli görüşleri*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Özokçu, O. (1997). *Zihinsel yetersizliği olan çocuklara dikiş dikme becerilerinin kazandırılmasında model olma ve sözel ipucuyla sunulan bireyselleştirilmiş öğretim materyalinin etkililiği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Riffel, L.A. (2005). Promoting independent performance of transition-related tasks using a palmtop pc-based self-directed visual and auditory prompting system. *Journal Of Special Education Technology*, 20(2), 5-14.
- Salderay, B. (2008). *Türkiye'deki zihinsel yetersizliği olanlar iş okullarında görsel sanatlar dersinin öğrencilerin beceri, davranış ve meslek edinimindeki katkısına yönelik öğretmen görüşleri*. Yayınlanmamış doktora tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Schuster, J.W., Gast, D.L., & Wolery, M. (1988). The effectiveness of a constant time-delay procedure to teach chained responses to adolescents with mental retardation. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 21(2), 169-178.
- Sezgin, İ. (2009). *Mesleki ve teknik eğitimde program geliştirme*. Ankara: Nobel Yayınları.

- Steed, S.E., & Lutzker, J.R. (1997). Using picture prompts to teach an *adult* with developmental disabilities to independently complete vocational tasks. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 9(2), 117-133.
- Steed, S.E., & Lutzker, J.R. (1999). A strategy to increase independent prevocational task completion in individuals with dual diagnosis. *Behavior Modification*, 23(1),152-168.
- Stonecipher, L.E. Schuster, J.W., Collins, B.C., & Grisham-Brown J. (1999). Teaching gift wrapping skills in a quadruple instructional arrangement using constant time delay. *Journal of Developmental and Physical Disabilities*, 11(2), 139-158.
- Ünal - Kaya, S. (2007). *Görsel sanatlar eğitiminin zihinsel yetersizliği olan öğrencilerin eğitimine katkısı*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Topsakal, M. (2004). *Zihinsel özürlü çocuklara oto yıkama becerisinin öğretimine hata düzeltmesi yapılarak gerçekleştirilen eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskisehir.
- Yılmaz, Z. (2004). Çalışan özürülülerin iş yaşamında karşılaştıkları sorunlar ve bunları etkileyen etmenler. *Öz-veri Dergisi*, 1(2),153- 375.
- Yücesoy, Ş. (2002). *Zihinsel özürlü öğrencilere fotokopi çekme becerisinin öğretiminde eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği*. Yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Anadolu Üniversitesi , Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
- Yücesoy, Ş. (2006). Zihinsel yetersizliği olan öğrencilere fotokopi çekme becerisinin öğretiminde eşzamanlı ipucuyla öğretimin etkililiği. *Özel Eğitim Dergisi*, 7(2), 29-45.
- Wolery, M. (1991). Teaching chained tasks in dyads: Acquisition of target and observational behaviors. *The Journal of Special Education*, 25(2), 198-220.